

HANGSZERES
NÉPZENEI HAGYOMÁNY

Dallamváltozat, dallamciklus és helyi tradíció

A Martinovics-dallam népzenei gyűjtései

A „Martinovics-nóta”-ként számon tartott magyar dal, illetve hangszeres változatban is élő dallama sajátosan gazdag forrásanyagból ismert. 19. századi kéziratos és nyomtatott kottákban, a 20. századi cigányzenében, népzenei gyűjtésekben, vokális és hangszeres formában egyaránt fennmaradt, a hozzá kapcsolódó név, illetve a „Szememből könnypatak csorog...” kezdetű dalszöveg kéziratos gyűjteményekben, sajtócikkekben és más leírásokban is felbukkan. E források kivételes lehetőséget jelentenek annak megismerésére, hogyan élt és hagyományozódott egy népszerű dallam különböző formában és különböző funkcióval, a kor zenei közegének változásaihoz igazodva. A *Zenetudományi Dolgozatok 2015–2016* kötetében a Martinovics-dallam 19. századi forrásainak feltárására tettem kísérletet, azonban az elmúlt években számos új 19. századi adat került elő, ami jelentős mértékben árnyalja a dallam életére vonatkozó korábbi tudásunkat. Tanulmányom első részében ezekre az új eredményekre fókuszálva mutatom be újra a dallam 19. századi történetét, míg a második részben 20. századi forrásait vizsgálom. A Martinovics-dallam a népszerű zenében, elsősorban a városi cigányzenében ugyanúgy tovább élt, mint a népzeneben, a zenei hagyomány különböző rétegeinek viszonya ezért a 20. századi forrásoknak is egyik legfontosabb jelensége, súlypontja azonban már a dallamot hosszabb ideig megőrző népzene felé tolódott. A két tanulmányban egy magyar dallam mai lehetőségeink szerinti teljes, a népszerű zenére és a népzeneire egyaránt kiterjedő történetét követem végig.

Újabb adatok a Martinovics-dallam 19. századi történetéhez

A dallam legkorábbi ismert forrásai 1830 körülre tehetőek. 1844-ig a vokális változat két szöveges és két kottás lejegyzését ismerjük, adataink alapján kedvelt lehetett a református kollégiumokban.¹ A század második harmadából a dallam több

¹ Riskó Kata: „Népzene és közzene kapcsolata a Martinovics-nóta 19. századi forrásai alapján”, in GILÁNYI Gabriella – Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 2015–2016* (Budapest, MTA

hangszeres forrása is fennmaradt. Legkorábbi datált kottás emléke 1832-ben – a beküldő Liszt Jánosra utaló „List” névvel – jelent meg a Ruzitska Ignác által szerkesztett *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* című nyomtatott sorozatban.² Ennek az időszaknak a forrásaiban több alkalommal feltűntették a dallam mellett a „Martinovics” nevet,³ de Martinovics Ignácot, akinek alakjával később gyakran összekapcsolták a dalt, nem említik. A szöveg sem utal közvetlenül a történelmi személyre, sőt a biblikus indítású vers⁴ harmadik sorának mindkét változatípusa ellentmond annak a feltevésnek, hogy a dal a kivégzett jakobinus emléket őrizné. Míg a sárospataki Polgár János kéziratában ez a sor „Bár pogány lántzot fűzött rám” változatban szerepel, és hasonló alakot találunk Kelemen László és – a talán a debreceni vagy sárospataki kollégiumban tanult⁵ – Tóth István fülöpszállási kántor gyűjteményében, a Pápához köthető forrásokban más változatípus szerepel. Kiss Dénes pápai joghallgató 1844-es kéziratában e helyen „Bár tatár rab szíjat fűz rám” formát használ, az egykori pápai diák, Jókai Mór „Bár tatár rabszíjat fűz rám” módon idézi, a Jókai és egy másik korábbi pápai hallgató, Gárdonyi Antal közlésére hivatkozó Káldy Gyulánál pedig „Bár tatár rabszíját fűzd rám” szöveggel találkozunk.⁶

Jókai az 1891-ben megjelent *Rákóczy fia* című regényében a dalt a 18. század első felében játszódó cselekmény részévé tette és török hadifogságba esett gályarabokkal énekelte.⁷ E situációhoz közelebb áll a tatárookra való utalás, mint a „Bár pogány rabszíjat fűz rám” szövegváltozat, Kiss kézírata alapján azonban az előbbi sem Jókai leleménye. Felmerül annak lehetősége, hogy a dal a református kollégiumokban, elsősorban Pápán talán a protestáns gályarabok emlékeztetéséhez kötődhetett. 1673–1674-ben mintegy ezer protestáns lelkészt idéztek a pozsonyi törvényszék-re, ahol 1675 májusában hitük miatt elítélték őket. A leírások szerint negyvenegyen tartottak ki ezután is, őket elhurcolták és Nápolyban gályarabnak adták el.⁸

BTK Zenetudományi Intézet, 2018), 233–253., ide: 234–240.

² *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből. 136 Verbunkos táncdarab 1823–1832 melyek Fortepianóra alkalmaztattak RUZITSKA Ignác által Veszprémben*, bev. és szerk. RAKOS Miklós, lektorálta PAPP Géza. Reprint kiadás (Budapest, Rakos Miklós, 1994), No. 129; Riskó *Népzene és közzene*, 237–240.

³ Riskó *Népzene és közzene*, 248–249.

⁴ Lásd *Jeremiás siralmai* 3:48, „Víz-patakok folynak alá az én szememből népem leányának romlása miatt.” (Károli Gáspár fordítása).

⁵ KOBZOS Kiss Tamás: „Tóth István fülöpszállási kántor kéziratosa dalgyűjteménye (Áriák és Dallok Verseikkel, 1832–1843)”, in Csörsz RUMEN István (szerk.): *Doromb* (Budapest, reciti, 2014) (*Köz-költészeti Tanulmányok* 3), 363–383., ide: 366.

⁶ Riskó *Népzene és közzene*, 248.

⁷ JÓKAI Mór: *Rákóczy fia*, szerk. VÉGH Ferenc (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975) (*Jókai Mór Összes Művei*), 334–336. A Martinovics-nótát csak megemlíti az 1896-os *De kár megvénülni!* című regényének „Az első száz forint” című fejezetében. Vö. JÓKAI Mór: *De kár megvénülni! Egy vén öcsémuram élményei után* (1896), szerk. BOKOR László (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971) (*Jókai Mór Összes Művei*), 265–267.

⁸ CSORBA Dávid: „*Persecutio Hungaricae*, avagy a hazai gályarab-történelem újabb forrása”, in Kiss Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): HÍT 2018. *Hagyomány, identitás, történelem* (Budapest, Károli Gáspár

Többségük felvidéki településről érkezett, de köztük volt Sélyei István pápai református püspök, aki 1676-os szabadulása után 1692-ben bekövetkezett haláláig újra Pápán működött,⁹ valamint Kocsi Csergő Bálint pápai rektor, aki szintén hazatért és megszakításokkal folytatta rektori munkáját. Latin nyelvű, 1728-ban Utrechttben kiadott emlékirata a gályarab-irodalom egyik legfontosabb alkotása.¹⁰ Emlékük fennmaradását Tóth Ferenc pápai református teológiai tanár és püspök (1768–1844) egyháztörténeti munkái is segíthették¹¹ már azelőtt is, hogy e történések iránt a 19. század második felében megújult az érdeklődés.¹²

Több irodalmi és sajtóadat támasztja alá a korábbi tanulmányomban vizsgált feltevélezt, hogy a 19. század első felében az Északkelet–Magyarországon működő, és 1858 előtt meghalt Martinovics Péter cigányprímás nagy szerepet játszott a dallam hangszeres változatának népszerűvé válásában. Fabó Bertalan a muzsikushoz kötötte a dallamot,¹³ ezt a lehetőséget azonban Major Ervin elvetette, majd a későbbi kutatók nem is említették.¹⁴ Major nem indokolta nézetét, csupán azt írta, hogy a szöveget, amelyet Fabó szerint „Martinovics híres primásnak egy igen szép dallamú körmagyarja”-ra a nép alkalmazott,¹⁵ legfeljebb a dallam második felére énekelheték.¹⁶ Fabó dallamutalása valóban nem egyértelmű. Bár hivatkozott Bartay Ede kiadványára és benne Liszt feldolgozására,¹⁷ az általa megadott oldalszám Lavotta *Lassú magyarjára* utal, miközben „Liszt” névvel több darab, köztük a Martinovics-dallam is szerepel a gyűjteményben. Érdeemes azonban megjegyeznünk, hogy Fabó egy évvel korábban megjelent, Tóth István – már említett – kéziratát bemutató cikkében „Martinovicsnak már ismert »magyar«-ja”-ként nevezte meg a most tárgyalt dallamot.¹⁸ A kéziratot hangszeres források közül több esetben is inkább egy zenész nevéként értelmezhető a „Martinovics” felirat.¹⁹

Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2019), 17–33., ide: 19–20. Amint Csorba is említi, a korszakban mások is kerültek gályarabságra, például 800 erdélyi katona tatár rabságba.

⁹ „Sélyei M. István”, in *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, V (P–S), főszerk. MARKÓ László (Budapest, Magyar Könyvklub, 2004), 1103.

¹⁰ „Kocsi Csergő Bálint”, in *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, III (H–K), főszerk. MARKÓ László (Budapest, Magyar Könyvklub, 2002), 1002–1003.

¹¹ Például TÓTH Ferenc: *A helvétziai vallástételt tartó tul a dunai főtiszteletű superintendenciában élt superindensek, vagy református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva* (Győr, Streibig, 1808).

¹² FAZEKAS Gergely Tamás: „A magyar protestáns gályarabok emlékezete a 19. század második felében”, in BARANYI Norbert – IMRE László – TAKÁCS Miklós (szerk.): *In memoriam Görömbei András* (Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 121–134.

¹³ FABÓ Bertalan: *A magyar népdal zenei fejlődése* (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908), 280–281.

¹⁴ MAJOR Ervin: „Három, tévesen Liszt Ferencnek tulajdonított kompozícióról”, *Zenei Szemle* 11/1 (1926. október), 21–28., ide: 26.

¹⁵ FABÓ *Magyar népdal*, 280–281.

¹⁶ MAJOR *Három, tévesen Liszt Ferencnek*, 26.

¹⁷ BARTAY Ede: *30 eredeti magyar zenedarab* (Budapest–Lipcse, Rózsavölgyi és Társa, 1860).

¹⁸ FABÓ Bertalan: „Egy ismeretlen nótagyűjteményről”, *Magyar Zenetudomány* 1/1–2 (1907. július–augusztus), 13–15., ide: 14.

¹⁹ RISKÓ *Népzene és közzene*, 248–249.

A sajtóból és korabeli leírásokból számos adat tanúskodik a következetlenül Martinovicsként vagy Martinovitsként számon tartott muzsikus működéséről, és némelyik említést tesz egy, a nevével összekapcsolódott magyar táncdallamról is. Az általam talált legkorábbi utalásokat egy fiatal abaúji jogász, Jászay Pál (1809–1852) jegyezte fel naplójában, amelyben azt is nyomon követhetjük, hogyan igazodtak a cigányzenészek az aktuális társasági eseményekhez. Jászay beszámol arról, hogy 1830 augusztusában, a főispán látogatásakor Sátoraljaújhely utcáin egy Martinovics nevű zenész játszott.²⁰ 1831 júliusában, a kolerajárvány idején Jászay hosszabb időre a lezárt Nagyállón maradt. Társaival itt és a közeli Kállósejében a Kállay családnál, a következő év nyarán pedig a Kassától északkeletre fekvő fürdőhelyen, Ránkon is Martinovics cigányzenész és bandája muzsikájára mulattak.²¹ Mindezt megerősíti Vahot Imre, aki az 1830-as években Eperjesen járt gimnáziumba, s mint visszaemlékezésében írja, a városban tanuló fiatal jogászok „nem lévén megelégedve a helybeli tót–magyar–cigány zenével, felhozták olykor Zemplénből Bunkóék, Szabolcsból Martinovics híres bandáját.”²²

Később Martinovics debreceni és nagykárolyi működéséről értesülünk. 1835-ben egy debreceni színházi előadáson a „felvonások közt a jeles tehetségű barna hangászok igazgatóji [sic!] Martinovics és Boka egymást felváltva honi és lengyel darabokkal mulattaták” a közönséget,²³ a Katalin-napi bálón szintén „az ügyes Martinovics és Boka Károly” vezetésével játszott a cigányzenekar „némelly avultakon kívül” Johann Strauss keringőt.²⁴ Repertoárja szempontjából ezzel összhangban van, hogy Fáy István Martinovicsot is említve rója fel a korabeli primásoknak, hogy magyar nótát nemigen, helyettük Strauss- és Lanner-keringőket játszanak.²⁵ 1836-ban a debreceni színházban Raupach *Ördög Robert* című színműve előadásának szüneteiben Martinovics lépett fel,²⁶ 1844-ben mint debreceni primást említik.²⁷ Nagykárolyban Károlyi gróf jelentős támogatásának köszönhetően Martinovics vezetésével egy 15 tagú együttes vasárnaponként nyilvános előadást tartott,²⁸ s az itt működő Kirch János zeneszerző, zenetanár Martinovics két művét kiadta, a primás nevét is feltüntetve.²⁹

²⁰ CZÉKUS László: „Jászay Pál naplója. Negyedik közlemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 4/4 (1894), 456–484., ide: 463.

²¹ CZÉKUS László: „Jászay Pál naplója. Hatodik közlemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 5/2 (1895), 219–250., ide: 227–228.; uő: „Jászay Pál naplója. Tizenegyedik közlemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 6/3 (1896), 364–376., ide: 375–376.

²² VAHOT Imre *emlékiratai* (Budapest, Aigner Lajos, 1881²), 115–116.

²³ *Honművész* 3/40 (1835. május 17.), 319. A tanulmány archív sajtóhivatkozásaiban az Arcanum Digitális Tudománytár gyűjteményére támaszkodtam.

²⁴ *Honművész* 3/104 (1835. december 30.), 818.

²⁵ FÁY István: „Egy-két szó a nemzetiség’ némely ágairól”, *Századunk* 2/60 (1839. augusztus 5.), 489–493., ide: 490.

²⁶ *Honművész* 4/36 (1836. május 5.), 286.

²⁷ *Világ* [3]/43 (1844. május 29.), 334.

²⁸ *Pesti Hírlap* [1]/69 (1841. augusztus 28.), 583.; *Honderü* 1/19 (1843. május 13.), 651.

²⁹ KIRCH János: *Bártfai keserv’ hangok. Néhai Martinovits Pétertől 1828-ik évben* (Pest, Treichlinger J., 1858); uő: *Szathmári nóta. Néhai Martinovits Pétertől* (Pest, Treichlinger J., 1859).

A sajtó Martinovics magyar darabjairól is említést tesz. Egy 1838-as cikk szerint a debreceni bálokon számos keringő és egy-egy lengyel tánc mellett Martinovics, illetve Boka egy-egy magyarja szokott elhangzani,³⁰ bár ebben az esetben nem egyértelmű a szerzőség és előadás közötti különbségtétel. Fáy István felsorolja Martinovicsot azok között a prímások és zeneszerzők között, akik magyar darabjainak összegyűjtéséről és megőrzéséről gondoskodni kellene,³¹ s a muzsikusz egy frissét gyűjteményében is kiadta.³² A Martinovics nevével publikált egyik darab sem azonos azonban a most tárgyalt dallammal. 1859-ben Matolay Viktor az új csárdás táncról szóló cikkében a korábbi időszakra vonatkozóan Lavotta és Csermák hallgatóit, míg Bihari és Martinovics táncra való magyarjait említi; utóbbiakra is csak ritkán jártak egy-egy magyar szólót, mielőtt a népinek érzett csárdás divatba jött volna. A szólót az is különlegessé tette, hogy minden alkalommal csak egyszer, a legjobb táncos mutatta be;³³ ezzel is összefügghet, hogy szorosan összekapcsolódott egy bizonyos dallammal. A népies páros tánc népszerűvé válásának egyik emlékezetes eseménye volt a Nemzeti Casinóban 1839-ben vagy 1840-ben tartott bál, amelyen az *Egyetértés* című folyóirat 1887-ben megjelent leírása szerint Széchenyi István olyan népies táncot akart látni, amelyet a teljes társaság táncolhatna. A szatmári Kende István a muzsikusoktól a „Martinovics”-ot kérte, s arra báró Orczy István járt el a gyöngyösi kapás legények táncát, majd hűgával egy páros táncot is bemutatott, amit azután a későbbi bálokra többen betanultak.³⁴

A később csárdásnak nevezett magyar páros tánc új divatját üdvözlí Vahot Imre 1841-ben, és egyúttal a Szöllősy-Szabó Lajos által konstruált, majd országszerte népszerűvé váló nemzeti társastánc készülésétől is hírt ad. A mindenki által járható, a vágyott nemzeti egységet ilyen módon is megtestesítő új táncokkal a század első évtizedeinek magyar szólótáncát és annak színpadi előadásra szerkesztett változatait állítja szembe. Mint írja, ezt a bálokon is többnyire a színiiskolákból kikerülő táncosok mutatták be „Martinovics’ egyhangu s unodalmas nótája mellett.”³⁵ Vahotnak a kor nemzeti szellemét tükröző írása nem áll szemben azzal a ténnyel, hogy az általa írt és 1855-ben bemutatott *Huszárcsíny* című népszínműben, amelynek zenéjét Böhm Gusztáv állította össze, a magyar szólóhoz – tehát a toborzással rokon férfitánchoz – tartozó Martinovics-dallam kíséri a „Toborzó” című számot.³⁶

³⁰ *Honművész* 6/26 (1838. április 1.), 200.

³¹ Fáy István: „Még valami a magyar muzsikáról”, *Hasznos Mulatságok* 1840, 2. félév/51 (1840. december 23.), 201–203., ide: 201.

³² Fáy István: *Régi magyar zene gyöngyei párosítva némely újabb csárdásokkal*. 4. füzet (Wien, Glöggel, é. n.), első említése: *Vasárnapi Ujság* 7/1 (1860. január 1.), 9.

³³ MATOLAY Viktor: „Ha már az új csárdás-zenéről szoltunk, szóljunk az új csárdás-táncról is”, *Vasárnapi Ujság* 6/15 (1859. január 30.), 56–57., ide: 56.

³⁴ *Egyetértés* (1887. január 30.), 1–2., valamint PODMANICZKY Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1886. I. kötet*. 1824–1844 (Budapest, Grill Károly, 1887), 261–289. Részletesen lásd RISKÓ *Népzene és közzene*, 241–242.

³⁵ VAHOT Imre: „Nemzeti társas-táncunk-, tánc-zenénk- és öltözetünk’ ügyében”, *Athenaeum* 5/2/56 (1841. november 7.), 859–862., ide: 860.

³⁶ VAHOT Imre – BÖHM Gusztáv: *Huszárcsíny*. A népszínmű autográf partitúrája és nemzeti színházi

Martinovics primás ismert dallamát Lauka Gusztáv is megemlíti 1893-ban „A bálók ötven év előtt” című cikkében.³⁷ Az 1820-ban született író a Szatmár megyei Erdődön nőtt fel, ahol apja a Károlyi-birtok földmérője volt.³⁸ Középiskolai tanulmányai után 1838-tól Erdődön volt uradalmi gazdatiszt, 1840-ben Pestre került, majd a szabadságharc után Szatmár, később Bihar megyében élt és vállalt tisztségeket.³⁹ Cikke szerint az 1850-es évek előtti bálókön valcert, mazurt, lepke-keringőnek nevezett cotilliont, csárdást, polkát és szóló magyart táncoltak, mely utóbbit egy-egy közismert jó táncos járta Martinovics Magyarjára. E dallam Lauka leírása szerint úgy született, hogy „egy megyei nagygyűlésen a szatmármegyei másodalispán, Uray Bálint tíz hold földet ígért Martinovics cigány primásnak, ha erre a német dallamra: »Schöne Minka ich muss scheiden« magyar nótát komponál. Martinovics megkapta a tíz hold földet, mert nótája, melyen a magyar sólót országszerte táncolták, ennek a német dallamnak a változata.”⁴⁰

A „Schöne Minka, ich muss scheiden” szövegkezdettel ismert dal eredetileg ukrán népdal volt, amely Christoph August Tiedge német nyelvű átköltésének 1808-as kiadását követően igen népszerű lett német nyelvterületen. Több zeneszerző feldolgozta, és „Gyöngyöm Minkám el kell válnom” kezdetű magyar szöveggel is elterjedt elsősorban az 1820-as évektől kimutathatóan.⁴¹ A „Schöne Minka” és a Martinovics-nóta között nem mutatható ki közvetlen rokonság, csupán a magas szótagszámuk és az újabb nyugat-európai dalstílusban gyakori $A_{\text{ouvert}}A_{\text{clos}}BA_{\text{clos}}$ strófászerkezetük, a moll hangnem párhuzamos dúrja felé forduló harmadik dallamsoruk, illetve egyes sorzáró motívumaik hasonlítanak, amelyek hozzájárulhattak ahhoz, hogy egyes kortársak egyikről a másikra asszociáljanak.⁴²

A két dallam közötti kapcsolatra Ujfalussy Lajos is utalt 1859-ben, a Szatmár megyei Ó-Pályiból a *Vasárnapi Ujságnak* küldött levelében. Liszt Ferenc cigányokról írt könyvére reagálva amellet érvelt, hogy a cigányzenészek jellemzően nem szerzői, hanem előadói a magyar dallamoknak. Saját vidékének muzikusait hozta példaként, és éppen mint kivételt említette Martinovics népszerű dallamát: „Én csak annyit tudok a vidékemen lakó híresebb barna zenészekről, hogy Martinovicsot a közönség tevé nagygyá, s ő egyetlen darabot (a tánczra híres sólót) forgatott át a »Schöne Minka ich muss scheiden« német dallamból, amit szemére is vetének; azonban tanítói, különösen a boldogult Szirmay György, Liszt János s a most is élő Olchvári

szólamanyaga, Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Népsz. 340.

³⁷ LAUKA Gusztáv: „A bálók ötven év előtt II.”, *Fővárosi Lapok* 30/14 (1893. január 14.), 111–112.

³⁸ MIKLÓS Elemér: „Lauka Gusztáv I.”, *Pedagógiai Műhely* 8/4 (1982. december), 39–43.

³⁹ MARGÓCSY József: „Lauka Gusztáv”, in *Új Magyar Irodalmi Lexikon* 2 (H–Ö), főszerk. PÉTER László (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994), 1202.

⁴⁰ LAUKA *Bálók ötven év előtt*, 111.

⁴¹ VADERNA Gábor: „A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet”, in CSÖRSZ RUMEN *Doromb*, 13–50., ide: 40–41. Az MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjteményében több, friss csárdásnak játszott példáját találjuk. Lásd Népzenei Típusrend 15.069.00.00.

⁴² E közös pontoknak köszönhetően a két dallamtípus a ZTI Népzenei Típusrendjében is egymás mellé került.

Pál, mindannyian zenészek, földbirtokosok s megyei tisztviselők valának.”⁴³ Ujfalussy leveléből az is kiderül tehát, hogy Liszt János, aki a most tárgyalt dallamot Ruzitska Ignác gyűjteményébe elküldte, a primás mentora volt. Rajta keresztül a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* 1832-es kötetében megjelent darabja is kapcsolatba hozható Martinoviccsal.

A korabeli sajtóból egyértelművé válik, hogy létezett egy Martinovics Péter primásnak tulajdonított dallam, amelynek elterjedésében nagy szerepet játszott az akkori Abaúj, Zemplén, Szabolcs és Szatmár vármegyékben és Debrecenben működő muzsikusi, és amely egyúttal a reformkori magyar szólótánc népszerű kísérője volt. Bár a leírásokból a dallam nem azonosítható, a kottás források „Martinovics”, „Martinovics magyarja” és hasonló feliratai kivétel nélkül a most tárgyalt dallamhoz kapcsolódnak. Ismertségét Ruzitska nyomtatott sorozatában való megjelenése is segítette, ugyanakkor a hangszeres kéziratoknak csak egy része áll közel a kiadványhoz, míg más, lényegesen különböző változatok egy élő hagyomány lenyomatai.⁴⁴

A sajtóhíradások és a kéziratos források körülbelül a 19. század közepéig dokumentálják a dallam tánchasználatát. Szini Károly 1865-ös dalgyűjteményének előszavában eddigi ismereteink szerint először, de már mint bevett kifejezés fordul elő a Martinovics-induló,⁴⁵ ami talán a dallamnak a szabadságharcra is összefüggő új funkciójára utalhat. Négy évvel később szintén ezzel a megnevezéssel olvashatjuk a dal szövegét Abonyi Lajos novellájában, amelyben a dallam Martinovics Ignác emlékéhez kapcsolódva hangzik el; ez a történelmi személy és a dal összekapcsolásának jelenleg első ismert adata.⁴⁶ A dallam mégsem elsősorban vokális változatban élt. Szini említésre méltónak találja, hogy az indulódallamot a nép szöveggel énekelte.⁴⁷ Káldy *A szabadságharc dalai és indulói* című, 1895-ben megjelent kötetéről hírt adva a *Budapesti Hírlap* úgy fogalmazott, hogy a szerző az enyészettől menti meg a Martinovics-nótát, s a cikkben is közölte szövegét.⁴⁸ Ha ez talán inkább a kiadvány népszerűsítését szolgálta is, a *Nemzet* A. L. monogrammal jelölt újságírójának méltatása szerint a Martinovics-nóta közlése különösen értékes, mert dallama jól ismert volt a cigányzenészek előadásában, vokális változata azonban nem.⁴⁹

Jókai Mór már a *Rákóczy fia* című regény előtt, *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című sorozat 1888-ban megjelent III. kötetében említette a dal első sorait a melankolikus magyar dalok egy példájaként.⁵⁰ Az ugyanebben az évben

⁴³ [N. N.]: „Még egy szó Lisztről és a magyar zenéről”, *Vasárnapi Ujság* 6/40 (1859. október 2.), 476.

⁴⁴ RISKÓ *Népzene és közzene*, 237–240.

⁴⁵ SZINI Károly: *A magyar nép dalai és dallamai* (Pest, Heckenast Gusztáv, 1865), 5.

⁴⁶ ABONYI Lajos: „A sárga kabátos öreg úr”, *Fővárosi Lapok* 6/58 (1869. március 12.), 229. A dal szövegének egy részét más honvagy-versek között, mint a magyar foglyok énekét idézi BOROSS Mihály: „Élményeim 1850–1851”, *Fehérvári Híradó* 3/22 (1882. május 28.), [3].

⁴⁷ SZINI *Magyar nép dalai*, 5.

⁴⁸ [N. N.]: „A szabadságharc dalai és indulói”, *Budapesti Hírlap* 15/231 (1895. augusztus 25.), 4–5.

⁴⁹ A. L.: „A szabadságharc dalai és indulói”, *Nemzet* 14/4668 (1895. augusztus 24.), [1.].

⁵⁰ JÓKAI Mór: „A magyar nép kedélye, véralkata”, in *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. III. Magyarország I.* (Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1888), 296–298., ide: 297.

keletkezett, de be nem mutatott *Világszép leányok* című népszínművében is felidézte a dalt. A mű cselekménye egy bihari faluban, az első felvonás 1849 tavaszán, a második és harmadik 1860 őszen játszódik. Ez utóbbiakban említik, illetve éneklük a dalt az 1840-es évekre visszaemlékezve. Jókai a szöveg nyolc sorát emelte be a cselekménybe, a művet pedig magyar tánc zárja, amit az utasítás szerint a gyorsabban játszott dallamra kell járni.⁵¹ Az író tehát ebben a művében a Martinovics-dalt a tényleges használatához közel álló szerepekbe helyezte, még azt megelőzően, hogy a *Rákóczy fiában* törökországi rabokkal énekelte volna. Írásaival fiatalok dalának ismertségét is segítette fenntartani.

Káldy Gyula az 1895-ben kiadott gyűjteményében, mint említettük, Jókai és egy másik egykori pápai diák, Gárdonyi Antal színész közlésére hivatkozott a Martinovics-nótára vonatkozóan.⁵² Abban, hogy a dalt egyértelműen Martinovics Ignáchoz kapcsolta, nemcsak a kötet szabadságharcához kötődő tematikájának, hanem Martinovics kivégzése centenáriumának is szerepe lehetett. Káldy 1896-ban a Magyar Történelmi Társulat ülésén, a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében tartott előadást magyar történeti énekekről, amin Jókai is jelen volt. A sajtó beszámolt az előadás tartalmáról,⁵³ s az később nyomtatott formában is megjelent.⁵⁴ Káldy a magyar táncok között megkülönböztetett úri vagy udvari, illetve népies táncokat, előbbieket fő képviselője a szerinte 16. századi eredetű palotás, a lassú magyar, illetve a palotásból származtatott magyar szólótánc, utóbbiaké a verbunkos és a friss.⁵⁵ A Martinovics-dallamot is bemutatta, tanulmányában 1795-re datálta, de nem egyértelmű, hogy besorolta-e bármelyik kategóriába.⁵⁶ A felolvasást zenei műsorszámok kísérték. Payer Margit és Váradi Sándor elénekeltek a Martinovics-nótát, ezután az operaház művészei vonós zenekarral, tárogatón és zongorán eljátszották a „vasvári tánc-nótát”, amely az előadás szerint a Martinovics-dalból készült. A népies táncok között a csürdöngölő, székely táncok és szegedi kutyakopogós hangzott el, Káldy a kállai kettőst is említette.⁵⁷

A tanulmány kottapéldái között Káldy csak a vokális változatot közölte,⁵⁸ a sajtóbeszámolók azonban különösen érdekesek abból a szempontból, hogy a dallamhoz először kapcsolódik a „vasvári” elnevezés, melyre a korszak más forrásában nem találunk példát. Káldy a „vasvári tánc”-ot nem sorolja a népi táncok közé, s más módon

⁵¹ JÓKAI Mór: *Színművek*. Első kötet (Budapest, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1893) (*Jókai Válogatott Művei*), 417–580., ide: 490., 575., 577., 580.

⁵² KÁLDY Gyula: *A szabadságharc dalai és indulói* (Budapest, szerzői kiadás, 1895), 4–5.

⁵³ Legrészletesebben SZTOJANOVITS Jenő: „Régi és új magyar táncok”, *Pesti Napló* 47/85 (1896. március 26.), 1–2. Lásd továbbá [N. N.]: „Káldy Gyula a magyar táncokról”, *Fővárosi Lapok* 33/85 (1896. március 26.), 6–7.; [N. N.]: „Magyar tánczene”, *Kolozsvár* 10/72 (1896. március 27.), [2].

⁵⁴ KÁLDY Gyula: *A régiebb és újabb Magyar Táncokról. 1567–1848* (Budapest, Athenaeum, 1896).

⁵⁵ SZTOJANOVITS *Régi és új magyar táncok*, 1–2.; KÁLDY *Régibb és újabb Magyar Táncokról*.

⁵⁶ KÁLDY *Régibb és újabb Magyar Táncokról*, 10., 15.

⁵⁷ [N. N.]: „Művészetek”, *Fővárosi Lapok* 33/81 (1896. március 22.), 8., valamint [N. N.]: „Káldy Gyula a magyar táncokról”, *Fővárosi Lapok* 33/85 (1896. március 26.), 6–7.

⁵⁸ KÁLDY *Régibb és újabb Magyar Táncokról*, 15.

sem utal népi használatára, így egyelőre megválaszolatlan, hogy mi az összefüggés e híradások és a Borsod, Gömör és Kishont, Heves és Nógrád néphagyományában fennmaradt „vasvári” táncnév között, amelyhez több, alább részletesen bemutatandó gyűjtés esetében a Martinovics-dallam tartozott. Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy van-e köze az előadáson használt megnevezésnek ahhoz, hogy Káldy 1898-ben „Vas megyei nóta”-ként jelentette meg a dalt a *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozat Vas vármegyéjét bemutató kötetében.⁵⁹

A felolvasás beszámolóí nyilvánvalóvá teszik Káldy értelmezésének hatását a Martinovics-nóta század végi emlékezetére.⁶⁰ Az előadásra vagy az arról szóló cikkekre támaszkodhatott Róka Pál 1900-ban kiadott tánckönyve,⁶¹ amely szinte szó szerint idézi a dallammal kapcsolatban a *Pesti Hírlap*ban, illetve a *Fővárosi Lapok*ban megjelent sorokat: „A haza sorsán búsuló honfiak azt is megtették, hogy egy-egy eltiltott szövegű dalt táncra alakítottak át és mialatt táncot jártak, a dal szövegét dúdolták. Így keletkezett a híres Martinovics tánc.”⁶² Noha még ebben az időszakban is megjelentek olyan írások, amelyek Martinovics Pétert említik a dallammal kapcsolatban – ilyen Lauka cikke és Fabó könyve –, a dalnak a Martinovics Ignác halálának századik évfordulójához kapcsolódó új ismertsége és hazafias konnotációja, amelyet a milleneumi időszak megerősíthetett, elhomályosították a primás szerepének emlékét.

A Martinovics-dallam városi népszerűsége a 20. században

A Martinovics-nótát a 20. század fordulóján több dalgyűjteményben kiadták⁶³ és hangszeres formában is tovább élt a cigányzenekarok repertoárján. A dallam legfontosabb forrását azonban e században, különösen annak második felében a népzenei gyűjtések jelentették. Igaz, a nóta hosszú ideig tartó városi népszerűségének köszönhetően a népzenei adatok egy része a városi gyakorlat erőteljesebb vagy gyengébb hatását tükrözi. Éppen ezért a Martinovics-dallam 20. századi történetének egyik lényeges kérdése a hagyomány e rétegeinek egymással való kapcsolata, és ennek megnyilvánulásai a dallamhoz tartozó néptánc-funkcióban, a dallamvariánsokban és abban, hogy milyen más dallamok társulnak hozzá egy ciklust alkotva.

⁵⁹ SZIKLAY János – BOROVSKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye* (Budapest, Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1898), 595–596.

⁶⁰ Ennek része VAYK: „Kölceyről”, *Vasárnapi Ujság* 44/15 (1897. április 11.), 225–226.

⁶¹ RÓKA Pál: *A táncművészet tankönyve. Elméleti és gyakorlati szaktankönyv rajzokkal és eredeti choreographiai jegyzetekkel* (Nagykőrös, Ottinger Kálmán, 1900), 166–167.

⁶² *Pesti Hírlap* 18/85 (1896. március 26.), 5., illetve csupán helyesírásbeli eltéréssel: [N. N.] Káldy Gyula a magyar táncokról. Hasonlóan fogalmazott SZTOJANOVITS Régi és új magyar táncok, 2.

⁶³ KÁLDY Szabadságharc dalai és indulói, 1. sz.; lásd továbbá *A szabadságharc dalai és indulói*, énekek és zongorára átírta HUBER Sándor (Budapest, Rozsnyai, é. n.). Utóbbi kötet anyaga Bloch József hegedűátíratában is megjelent.

A Martinovics-dallam cigányzenei hagyományának korai hangzó forrásai Berkes Béla, illetve ifj. Berkes Béla 20. század elején megjelent gramofonlemez-felvételei (1. *kottapélda*).⁶⁴ Valószínűleg szintén e dallamra utalnak a „Martinovits-toborzó”, valamint „Palotás (Martinovics)” címek az 1939–1940. évi hanglemezkivadások katalógusában,⁶⁵ Mursi Elek hanglemezen⁶⁶ és az 1942–1943-es rádióműsorokban.⁶⁷ Major Ervin 1939-ben a dallamot úgy jellemezte, mint egy valamikor rendkívül népszerű számot, melyet már csak néhány cigánybanda ismer.⁶⁸ Népi és történeti adatait vizsgálva Kiss Lajos megemlítette, hogy tanulmányának írása idején, az 1950-es évek végén sok helyen játszották cigányzenekarok, azaz, amint a szövegkörnyezetből érthető, városi cigányzenekarok.⁶⁹ Sárosi Bálint 1961-ben a városligeti Ezerjő étteremben működő Bobe Gáspár Ernő héttagú zenekarától is felvette.⁷⁰ Az országos népszerűséget élvező Járóka Sándor és zenekara „e-moll verbunkos” címmel adta elő egy 1964-ben kiadott magyarnóta-lemezen (2. *kottapélda*).⁷¹ Ifj. Járóka Sándor is lemezeire játszotta a dallamot és frisseit az apjához hasonló sorrendben és változatokban, de már a korabeli népzenei mozgalom hatását tükröző „Vasvári verbunk” megnevezéssel.⁷²

⁶⁴ *Toborzó – régi emlék csárdások*. BERKES Béla és zenekara (Odeon Record, A. 110070, matr. Ho.229-W); *Toborzó – régi emlék csárdások*. BERKES Béla és zenekara (Jumbola-Record, No. 15625, matr. Ho.229-W); *Régi magyar toborzó és csárdások*. ifj. BERKES Béla cigányzenekara („Diadal” Record, D 556, matr. 53033); *Régi magyar toborzó és csárdások*. ifj. BERKES Béla (Melodia Record, 53033, matr. 53033). A lemezek digitális formában elérhetők a Nemzeti Filmintézet Gramofon Online oldalán (<http://www.gramofononline.hu>).

⁶⁵ „Kossuth Lajos azt üzent, Martinovits-toborzó”, PERTIS Pali és cigányzenekara (N/II. 4920); „Palotás (Martinovics, Körmagyar, Borzó-Friss)”, MURSI Elek és cigányzenekara (A. 3919). Lásd *Sternberg királyi és udvari hangszergyár. Hangszeripari és Kereskedelmi Részvénytársaság. Gramofonlemez-jegyzék*. 1939. és 1940. évi kiadványok, 3 és 49.

⁶⁶ BAJNAI Klára – BORSOS Tibor – SIMON Géza Gábor: „Diszkográfia”, in BAJNAI Klára – BORSOS Tibor – SIMON Géza Gábor – TÖRÖK Róbert: *A Sternberg császári és királyi udvari hangszergyár története és gramofonlemezeinek diszkográfiája* (Budapest, Jazz Oktatási és Kutatási Alapítvány, 2017), 69–127., ide: 107.

⁶⁷ 1942. január 20-án. *Rádióélet* 14/4 (1942. január 23.), 19.; 1943. június 2-án. *Nemzeti Ujság* 25/120 (1943. május 28.), rádióműsor melléklet; továbbá a két időpont között több alkalommal, rendszerint Pertis Pali zenekara előadásában.

⁶⁸ MAJOR Ervin: „Liszt Ferenc és a magyar zenetörténet”, *Ethnographia* 50/3–4 (1939), 308–342., ide: 309–310.

⁶⁹ Kiss Lajos: „Népi verbunk-dallamainkról”, in DIENES Gedeon – MORVAY Péter (szerk.): *Táncudományi Tanulmányok 1959–1960* (Budapest, Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290., ide: 279.

⁷⁰ A zenekar a folklórmozgalomból akkor már ismert, de másik dallamra vonatkozó „Kapuvári verbunk” néven játszott. Lásd Budapest, Ezerjő étterem, játszott Bobe Gáspár Ernő és zenekara, gyűjtötte Sárosi Bálint, 1961. február 9., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 2729A.

⁷¹ „E-moll verbunkos”, in *Magyar nóták. Hungarian Popular Songs*. JÁRÓKA Sándor és zenekara (Budapest, Hungaroton, 1964), LPX 10064.

⁷² „Vasvári verbunk”, in *Apáról fiúra / From Father to Son. Sándor JÁRÓKA and his Gypsy Band, Sándor JÁRÓKA Jun. and his Gypsy Band* (Budapest, Qualiton, 1985), SLPM 10186.

Violin $\text{♩} = 106$

1. kottapélda. *Toborzó – régi emlék csárdások.* Játssza Berkes Béla és zenekara.
Odeon Record, A. 110070, matr: Ho.229-W. A szerző lejegyzése, 1–18. ütem

Violin $\text{♩} = c. 122$

2. kottapélda. *E-moll verbunkos.* Előadja Járóka Sándor és zenekara, 1964.
Hungaroton, LPX 10064. A szerző lejegyzése, 1–19. ütem

A hangfelvételek a dallam egy bizonyos változattípusának városi hagyományáról tanúskodnak. A Berkes, illetve ifj. Berkes lemezein hallható variánsok közel állnak a *Huszárcsíny* című népszínműben szereplőhöz.⁷³ A dallam fő hangjai azonosak azzal, bár a triolák elmaradásával egyszerűbbé válik a ritmika, és a pontozott ritmusok sora helyett csárdásokra jellemző, pontozással induló egyenletes meneteket hallunk. Hasonló Bobe Gáspár és a két Járóka dallamváltozata, amit Berkesékhez hasonlóan ők is a „huszárverbunk” néven ismert dallam⁷⁴ egy vagy két sorpárjával folytattak. Egy irányba mutatnak a dallam hagyományában a 20. század folyamán bekövetkezett változások is. A második ütem ugrásai, amelyek a *Huszárcsíny*ben és más 19. századi forrásokban, valamint Berkes felvételein jelen voltak, egyre inkább kikoptak az előadásból. A 3–4. ütem majdnem két oktávot átívelő hangzatfelbontásaiban Berkes változata szintén a népszínműéhez állt közel, míg a későbbi felvételeken ezt a kezdőmotívumra rímelő skála váltotta fel.⁷⁵ A cigányzene általános tendenciáinak megfelelően változott az előadásmód is. Berkes és id. Járóka hagyományosabbnak tekinthető játéka egy-egy szabadabb mozzanattal együtt is megőrizte a táncdallamok feszes karakterét, míg Bobe Gáspár – akinek stílusára egyébként is jellemző az érzelgősebb előadásmód –,⁷⁶ valamint ifj. Járóka kifejezetten rubato adta elő a ciklust.

Városias hatások a népzenei gyűjtésekben

A viszonylag egységes városi cigányzenei hagyomány hatása a népzenei gyűjtésekben is kimutatható. Elkülönítéséhez a zenei jellemzők mellett a dallam helyi hagyományára, valamint a muzsikuskok repertoárjára és működésére vonatkozó információk szükségesek, ezek azonban különösen a korai felvételek esetében gyakran hiányosak. A dallam első ismert gyűjtési adatát még városi népszerűségének idején, 1930-ban vette fel Lajtha László a Pest megyei Peregén. Kátai Bertalan, a magyar banda 36 éves prímása a dallamot „verbunkos” szóval nevezte meg.⁷⁷ A néphagyományban táncdallamként nem élő klasszikus verbunkost is játszott „Bihari nótája Mikor elfogyott a pénze” címmel, de egyik dallamról sem tudjuk, hogyan illeszkedett a helyi hagyományba, játszották-e tánchoz vagy akár hallgatni való verbunkosnak, és ha

⁷³ A *Huszárcsíny*ben szereplő változat kottájával együtt lásd Riskó *Népzene és közzene*, 246.

⁷⁴ Kiss *Népi verbunk-dallamainkról*, 288.

⁷⁵ Ugyanakkor ez utóbbi motívum rokonait is felfedezhetjük korábbi forrásokban, például Sedony Mária gitárdallamokat összegyűjtő 1843-as kéziratában.

⁷⁶ Riskó Kata: „A cigányzenei előadásmód változásai egy étterem-monográfia alapján”, in IGNÁCZ Ádám (szerk.): *Műfajok, stílusok, szubkulturák. Tanulmányok a magyar populáris zenéről* (Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2015), 57–73., ide: 64–73.

⁷⁷ Pereg (Pest–Pilis–Solt–Kiskun), gyűjtötte Lajtha László, 1930, MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_MH 2408d. Az adat ismertségét Weiner Leó *Peregi verbunk* (op. 40) című feldolgozása is segítette. Lejegyzését lásd in TARI Lujza: „Weiner Leó művészete a népzenei források tükrében”, in KÁRPÁTI János (szerk.): *Weiner-tanulmányok* (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1989) (*A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Tudományos Közleményei* 2), 59–223., ide: 91.

igen, kinek. Mindenesetre Kátai variánsát egyénivé teszik a sorkezdő dallammenetek choriambus-szerű egyszerűsítései és az ezt követő ütemek részben Berkes Bélához hasonló hangzatfelbontásai.

Egyértelműen a városi cigányzenei hagyomány képviselőjének tekinthető egy szekszárdi felvétel, Kerényi György és Kertész Gyula 1952-es gyűjtése, amely az 1779-től kezdve megyeszékhelyként működő, 1949-ben körülbelül 16000 lakosú kisváros hangszeres zenei hagyományának egy részét rögzíti. Szekszárd földrajzilag távol esik a Martinovics-dallam népi előfordulásainak – alább részletesen bemutatásra kerülő – legjellemzőbb területétől, Gömör és Nógrád megyétől. Az 1952-es felvételen a Karaszi Jenő prímás vezette zenekar több műcsárdást, palotást, a „Bihari kesergőt”, valamint – „Bihari verbunkos” néven – a „Mikor a pénze elfogyott” címmel ismert verbunkost játszott.⁷⁸ A város jellege önmagában nem zárná ki, hogy a jegyzőkönyvben részletes adatokkal nem regisztrált zenekar egykorú vagy korábbi működésével a környékbeli kisebb településekhez is kötődjön. A zenészek ismertek néhány, a terület népzenejében élő ereszkedő ugrós dallamot, azonban ezeket a hagyományos előadásnál jóval gyorsabban játszották. A Martinovics-dallam térségi elszigeteltsége és „Borzó Miska csárdás” megnevezése arra utal, hogy itt az a városi repertoárhoz tartozhatott. A 19. században működött Borzó Miska cigányzenészre utaló dallammegnevezés a néphagyományból nem ismert, viszont ezzel a címmel találkozunk – egy másik dallamra vonatkozóan – az országszerte kedvelt debreceni id. Magyar Imre és ifj. Magyar Imre prímás hanglemezén.⁷⁹ Magyar e műsorszámra számos alkalommal szerepelt az 1930-as és 1940-es években a Telefon Hírmondó, illetve a Magyar Rádió műsorán,⁸⁰ így nem zárható ki, hogy Karasziék címadása is innen ered. A szekszárdi zenészek által játszott dallamváltozat közel áll Járóka Sándor későbbi felvételéhez, és Karasziék is a „huszárverbunk”-ot, bár egy másik változatát húzták utána. Kivételes, hogy ezután a lassú Martinovics-dallam első fele még mindig azonos tempóban viszatért, mielőtt gyorsabb műfriss következett. Járóka változatához igen hasonló az a „vasvári-verbunkos” is, amelynek lejegyzését Kiss Lajos saját, 1953-ban szintén városi környezetben, Egerben végzett gyűjtése alapján tette közzé.⁸¹ Elképzelhető, hogy az 1952-től a Belügyminisztérium népi zenekarát vezető Járóka Sándor előadását már korábban is közvetítették a rádióban, de az is tény, hogy mindezek az adatok egy általánosabb városi cigányzenei gyakorlatot tükröznek, amelyhez Járóka is tartozott.

⁷⁸ Szekszárd (Tolna), játszott Karaszi Jenő prímás és cigányzenekara, gyűjtötte Kerényi György és Kertész Gyula, 1952. február 6., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_D 034/80.

⁷⁹ „Borzó Miska csárdása és frisse”, in [id.] *MAGYARI Imre és cigányzenekara* (Budapest, Odeon, é. n.), A 197274, matr. Ho. 1094.; *Magyar nóták. ifj. MAGYARI Imre cigányzenekara* (Budapest, Qualiton, 1957), HLP MD 10003.

⁸⁰ Egy-egy korai és késői példája: *Esti Kurir* 9/81 (1931. április 11.) rádiómelléklete, 1.; *Pesti Hírlap* 58/294 (1936. december 24.) rádiómelléklete, 7.; *Szabad Szó* 52/111 (1950. május 14.) rádiómelléklete.

⁸¹ „Vasvári-verbunkos”, Eger (Heves), játszott Molnár János prímás (32), gyűjtötte Kiss Lajos, 1953. szeptember. Lejegyzéséhez lásd Kiss *Népi verbunk-dallamainkról*, 280–283.

Népi hagyomány és városi hatások összefonódását figyelhetjük meg a nádudvari adatokban. A település korábban Szabolcs vármegyéhez tartozott, az 1877-es megye-rendezéskor került Hajdúhoz. Már az első világháború előtt volt helyben tánciskola, mégis gazdag zenei és tánchagyomány maradt fenn a század közepére, amikortól a hagyományörzés szervezett népzenei és néptáncsoportokban folytatódott.⁸² Bár Nádudvar távolabb esik attól a területtől, ahonnan a Martinovics-dallam legtöbb népi adata ismert, a dallam itt is megjelenik a népzenei gyűjtésekben, elsősorban népi táncadatokhoz kapcsolódva. Lugossy Emma 1951-ben némafilmre vette B. Nagy Ferenc 51 éves pástor két szóló táncát, s 39 verbunktánc című, gyakorlati célra szánt könyvében ő, illetve a zenei anyagot szerkesztő Domokos Pál Péter ezeket a Martinovics-dallammal adta közre (3. *kottapélda*).⁸³ A kiadványban a gyűjtés adatai közül csupán a gyűjtő, Domokos Pál Péter nevét tüntették fel, a dallamadatot, illetve Domokos nádudvari terepmunkáját más forrásból nem ismerjük. A dallamot mint Domokos Pál Péter 1953-as gyűjtését Lugossy kötete alapján Kiss Lajos is közölte tanulmányában, a dátumra vonatkozó forrásáról azonban nem tájékoztatott.⁸⁴ Mivel a Martinovics-dallam történeti és népzenei lejegyzéseit Kiss a dallamvariáns alapján rendezte, kottapéldáiból kiderül, hogy a nádudvari változat egyes részletei a dallamnak Szentirmay Elemér „*Ne bántsá a magyart!*” című, 1867-ben megjelent feldolgozásában felhasznált formájával rokoníthatóak.

Lényegesen virtuózabb előadásban, „e-mollos verbunk” néven, 1959-ben Kiss Lajos maga is felvette Nádudvaron a Martinovics-dallamot, az 1925-ben született Berkes Aladár primástól.⁸⁵ Az elnevezés Járóka Sándor már említett, néhány évvel későbbi lemezfelvételének címéhez hasonló, és a ciklus felépítése, valamint a dallamváltozat is szinte pontosan megegyezik azzal, amit Járóka az 1964-es lemezen játszott. Akár Járóka esetleges korábbi felvételeinek közvetlen hatását, akár általában véve a dallam városi cigányzenei hagyományát tükrözi Berkes Aladár előadása, Nádudvaron e hatások egy élő tánchagyományra rakódhattak, és az országosan ismert, népszerű variáns a verbunkdallam helyi változatának helyébe léphetett.

Ahol nem maradt fenn néptáncadat, nem mindig dönthető el, milyen szerepet töltött be a dallam a helyi hagyományban. Különösen érdekes a kérdés ahhoz az északi területhez közel, ahol a dallam legtöbb népi, sőt néptáncadatát rögzítették. A balassagyarmati Baranyi Dezső és cigányzenekara elsősorban városias anyagot, kisebb részben népi dallamokat játszott 1951-ben.⁸⁶ A Martinovics-dallamnak a Járóka későbbi

⁸² Lugossy Emma: *39 verbunktánc* (Budapest, Zeneműkiadó, 1954), 127.

⁸³ Lugossy *39 verbunktánc*, 74–78. A szerző a kötet előszavában is említi, hogy a táncokhoz nem feltétlenül a terepmunka során elhangzott dallamadatot publikálta.

⁸⁴ Kiss *Népi verbunk-dallamainkról*, 280–283.

⁸⁵ Nádudvar (Hajdú), játszott Berkes Aladár primás (sz. 1925), gyűjtötte Kiss Lajos, 1959. augusztus 9., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 1027A.

⁸⁶ Balassagyarmat (Nógrád), játszott Baranyi Dezső primás (42), Bandri Antal tercprimás (27), Baranyi Béla brácsás (38), Erki Sándor cimbalmos (46), Jónás Ferenc nagybögös (42), gyűjtötte Lajtha László, Rajeczky Benjamin, 1951. május, MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei

The image shows a musical score for a piece titled '3. kottapélda. „Nádudvari verbunk.”'. The score is written in 4/4 time with a tempo marking of ♩ = 126. It consists of eight staves of music, all in a single melodic line. The key signature has two flats (B-flat and E-flat). The music features a mix of eighth and sixteenth notes, with some triplet markings (indicated by a '3' over a group of notes) and a quintuplet (indicated by a '5' over a group of notes). The piece concludes with a double bar line and repeat dots.

3. kottapélda. „Nádudvari verbunk.” Lugossy Emma közlése Domokos Pál Péter gyűjtése alapján

felvételéről ismerttel rokon változatát húzták, majd ezt előadásukban egy friss csárdás követte, amelynek kezdő kvarttmotívuma egyaránt emlékeztet a „huszárverbunk”-ra, a Járóka által játszott másik frissre, valamint a népi vasvári jellegzetes frissére. Sőt ilyen formában, „Cickom csárdás” néven szerepel ez a friss Lakatos Sándor egy későbbi, 1964-es lemezén is, az ott „Huszár verbunkos”-nak nevezett „huszárverbunk”-hoz társulva.⁸⁷ Ugyanakkor feltűnő, hogy míg a balassagyarmatiak több verbunkot kifejezetten műzenei hangszínen, dinamikai árnyalásokkal adtak elő, a Martinovics-dallamot a népihez közelebb álló stílusban játszották. Változat szempontjából hasonló az – elsősorban szintén városi repertoárt játszó – miskolci Buri Rudolf cigányzenész cimbalmos, „verbunkos”-ként bemondott dallama, melyet az 1961-es felvételen az északi

Gyűjtemény, ZTI_Gr 154Bb. Megjelent in SEBŐ Ferenc (szerk.): *Pátria, magyar népzenei gramofonfelvételek*. CD-ROM (Budapest, Fonó Records, 2001).

⁸⁷ *Magyar Nóták / Hungarian Popular Songs* (Budapest, Qualiton, 1964), LPX 10065.

dialektusterület népi verbunkjainak egyik – az alábbiakban részletesebben bemutatásra kerülő – jellegzetes frisse követ. E friss megjelenése Burinál a néphagyománnyal való kapcsolatra utal, a hozzátartozó más népi dallamok azonban hiányoznak. A ciklust a cimbalmos is a „huszárverbunk” első sorpárjával zárta.⁸⁸

Vasvárik Rimaszombat környékén

A Martinovics-dallam viszonylag sok népi adatát gyűjtötték a hagyományos zenére még emlékező zenészekről, egymáshoz közeli kisebb településeken a régi Gömör megye déli, illetve Nógrád keleti részén fekvő területen, Rimaszombat környékén. A dallamnak a térség néphagyományába való beágyazottságát támasztja alá a helyi „vasvári” megnevezés és több táncadat is. Jellemző továbbá különösen erőteljes variálódása és, hogy gyakran csatlakozik hozzá egy sajátos – „Sárga szöget veretek a csizmámra...” szöveggel ismert –, de elsősorban hangszeres népi dallam,⁸⁹ illetve annak önállósult második része. A helyi variánsok létrejöttét és fennmaradását a – trianoni döntés után Magyarországon kívülre eső és földrajzilag is elzárt – terület elszigeteltsége segíthette, amelyet ekkor még kevésbé oldhatott a rádióból sugárzott zene. A „vasvári”-hoz tartozó, névvel számon nem tartott különböző dallamok, dallamrészek elemzésében célszerűnek látszott ezek betűjelölése annak mintájára, ahogyan ezt a pedagógiai célú *Népzenei füzetek. Hangszeres népzenei példatár* című sorozat gömöri kötetében egy Alsókálosán gyűjtött vasvári verbunk közreadásában Varsányi Ildikó tette (*4a–d kottapélda*).⁹⁰

Kiss Lajos 1958-ban egy „vasvári verbungos darab” részeként vette fel a Martinovics-dallamot az 1910-ben született György Antal nemesradnóti cigányprímástól (*5a–b kottapélda*).⁹¹ A közeli Alsókálosán 1963-ban, Sárosi Bálint gyűjtésén rögzített „vasvári verbunk” különösen értékes a Molnár László primás által vezetett viszonylag nagyobb, öttagú zenekarnak köszönhetően.⁹² György Antal és Molnár László változatai az eddig bemutatottaktól és egymástól is különböznek, de mindkét variáns szétfejtíti a dallam megszokott hangterjedelmét a kezdőmotívum utáni oktáv váltással. Míg

⁸⁸ Miskolc (Borsod), játszott Buri Rudolf cimbalmos (sz. 1884, Szikszó), gyűjtötte Sárosi Bálint, Vig Rudolf, 1961. március 13–14., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 1171 A, ZTI_Mg 1172 A. A felvételek Budapesten készültek.

⁸⁹ TARI Lujza: *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzenegyűjtéséből (1983–2006)* (Dunaszerdahely, Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010) (*Gyurcsó István Alapítvány Könyvek* 49), 166.

⁹⁰ VARSÁNYI Ildikó: *Gömöri népzene*, szerk. EREDICS Gábor (Budapest, Magyar Művelődési Intézet, 1994) (*Népzenei Füzetek. Hangszeres Népzenei Példatár*), 13–17.

⁹¹ Nemesradnót (Gömör és Kis-Hont), játszott György Antal primás (sz. 1910), gyűjtötte Kiss Lajos, 1958. november, MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 0846 A.

⁹² Alsókálosa (Gömör és Kis-Hont), játszott Molnár László primás (42), Ruszó Béla segédprimás (57), Molnár Kálmán brácsás (39), Máté Gyula cimbalmos (36), Ruszó Andor nagybögös (36), gyűjtötte Sárosi Bálint, 1963. november, MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 1586 A.

1/a. AP 5909/j

"Vasvári "
(Verbunk és frisse)

1963.

A

$\text{♩} = 120$

Musical score for section A, consisting of four staves. The first staff is a treble clef with a key signature of one flat (B-flat major) and a tempo marking of quarter note = 120. The second staff is a bass clef with a key signature of one flat and contains fingerings (1, 2, 4, 1, 2) and a dynamic marking of mf . The third and fourth staves are treble clefs with complex rhythmic patterns and various dynamics.

4a. kottapélda. „Vasvári.” Játszotta Molnár László alsókálósai primás és öttagú zenekara,
1963. ZTI_Mg 1586A. Varsányi Ildikó közlése, 1–8. ütem

B

Musical score for section B, consisting of four staves. The first staff is a treble clef with a key signature of one flat and contains a dynamic marking of mf . The second and third staves are bass clefs with complex rhythmic patterns and various dynamics. The fourth staff is a treble clef with a key signature of one flat and contains complex rhythmic patterns.

4b. kottapélda. „Vasvári.” Játszotta Molnár László alsókálósai primás és öttagú zenekara,
1963. ZTI_Mg 1586A. Varsányi Ildikó közlése, 17–24. ütem

C

4c. kottapéllda. „Vasvári.” Játszotta Molnár László alsókálósai primás és öttagú zenekara,
1963. ZTI_Mg 1586A. Varsányi Ildikó közlése, 25–32. ütem

Frisse

D ♩ = 160

4d. kottapéllda. „Vasvári.” Játszotta Molnár László alsókálósai primás és öttagú zenekara,
1963. ZTI_Mg 1586A. Varsányi Ildikó közlése, 41–52. ütem

AP 2383/6 Vasvári csárdás Nemesstábot
 (Gömör m.)
 György Antal s. 1910.
 cigányprímás
 Kiss Lajos 1958. XI.
 lej. Tani Lujza
 1992. VII.

poco acc.
poco acc. ff.

legadu *al d=108* *poco a poco acc.*


al d=112

d=120

pochissimo meno tempo

rit.

3/8

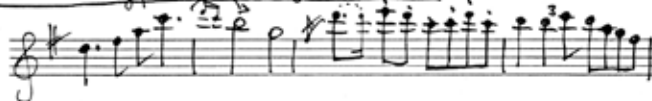
-x tubeto; majduen
 ritmus

AP 2383/b

♩ = cca 128-130



rövid hangfelsőleteli zörgős utáni:



x 3
 a belső
 hangrepet.



„A Vásvári-verbungos darabot jédirtta

György Tóti negyvennyolc éves nádudoti primás.”

5a-b kottapélda. „Vásvári verbungos.” Játsszotta György Antal nemesradnóti primás,
 1958. ZTI_Mg 0846A. Tari Lujza lejegyzése

az alsókálosai cigányzenekar előadása *tempo giusto*, a kísérő nélkül játszó nemesradnóti muzsikuse nemcsak lassabb, hanem főleg a Martinovics-dallam elején kevésbé feszes, és a bemondásban megadott elnevezéssel összhangban a dinamika használata is inkább egy előadási darabéhoz hasonló. Dallamrend és változatok szempontjából is sajátos az a verbunk, amit Ág Tibor gyűjtött 1974-ben a már inkább a Medvesaljához tartozó ajnácskői Porteleki István primástól.⁹³ Porteleki a Martinovics-dallam második felében a jellegzetes kezdőmotívumot improvizatív hatást keltve, egyéni módon szövi tovább, aminek hátterében nem zárható ki a felejtés lehetősége sem.

A nemesradnóti, alsókálosai és ajnácskői felvételben közös, hogy a Martinovics-dallamot az itt C-vel jelölt sorpár, majd a „Sárga szöget...”-dallam (Varsányi Ildikónál: D) követi. A népi verbunkok történeti párhuzamait vizsgáló tanulmányában Kiss Lajos rámutatott arra, hogy utóbbiak – fordított sorrendben összekapcsolódva – már a 19. századi debreceni kéziratban jelen vannak, ott a Martinovics-dallam „Friss”-e ez utóbbi két dallamból áll.⁹⁴ Az északi dialektusterületen a „Sárga szöget...”-dallam nagyobb területen, több változattípusban ismert, de a Martinovics-dallamhoz kapcsolódó adatai a variáns szempontjából is közel állnak ahhoz, ami a debreceni kéziratban található.

A debreceni kéziratban szorosán összekapcsolódó C-sorpár és „Sárga szöget...”-dallam a népi adatokban különválhat. Az alsókálosai banda a dúvóval kísért Martinovics-dallamot és a C-sorpárt éles váltással folytatta a frissnek játszott, esztammal kísért, egyre gyorsuló „Sárga szöget...”-dallammal, amelynek részeként ezúttal már friss tempóban újra eljátszották a C-dallamot. Porteleki előadása *tempo giusto* és lényegében egy tempóban játszotta végig a Martinovics-dallamot, a C-dallam egy változatát, a „Sárga szöget...” kezdetűt és egy további, itt E-vel jelölt frisset, amelyet a – már említett – miskolci Buri Rudolf is cimbalmozott (6. *kottapélda*). Ezután szokatlan módon visszatért a Martinovics-nóta első fele – erre csak a szekszárdiaktól hallottunk példát.

A 20. század második felében gyűjtött kevés hangfelvétel talán egy korábban elterjedtebb hagyomány emlékét őrzi. 1963-ban a Kálosával szomszédos Gömörmihályfalván, az akkor 56 éves Óvári Dénesné Bónis Ilona részben szöveggel dalolta, részben szöveg nélkül dúdolta a „vasvárié” töredékes formáját. Először a Martinovics-nóta második felének sajátos variánsát énekelte „Madár az én lovam...” szöveggel (B), majd ezt a „Sárga szöget...” (D) első részével folytatta, végül az egészet megismételte (BBDBD).⁹⁵ A Borsod megye Gömör melletti szélén fekvő Domaháza farsangi multságáról Lajos Árpád publikált tanulmányt 1960-ban. A szerző hiányos, feltehetően pontatlan megjelölése szerint „hangonyvidéki” cigányzenészek játéka alapján

⁹³ Ajnácskő (Gömör és Kis-Hont), játszott Porteleki István primás (sz. 1894), gyűjtötte Ág Tibor, 1974. augusztus 24., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 3531A.

⁹⁴ Kiss *Népi verbunk-dallamainkról*, 286–288.

⁹⁵ Gömörmihályfalva (Gömör és Kis-Hont), énekelte Óvári Dénesné Bónis Ilona (56), gyűjtötte Olsvai Imre, 1963. november 3., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 1430A.



6. kottapélda. „Vasvári.” Játsszotta Porteleki István ajnácskői primás,
1974. ZTI_Mg 3531A. Tari Lujza lejegyzése

tette közzé a Martinovics-dallam első felének egy változatát, melyet a domaházi vasvári egyik kísérodallamának nevezett. Leírása szerint ez jól ismert volt a hangony- és általában a barkóvidéki cigányzenekarok körében.⁹⁶ Domaházán a vasvári tánc sokáig fennmaradt, de több gyűjtés tanúsága szerint a Martinovics-dallam nem tartozott a kísérodallamai közé.⁹⁷ Lajos adata ugyanakkor zenei szempontból a kistáj többi verbunkadata közé illik, s azt támaszthatja alá, hogy a dallam e területen is a hangszeres zenei hagyomány része volt. Erre utalhat Kiss Lajos megjegyzése, amely szerint a vasvári lassú dallama mindenhol a Martinovics-nóta volt, s Kiss egy ózdi primás által játszott vasvári frisset is közölt Volly 1952-es gyűjtéséből.⁹⁸

A Martinovics-dallam néptáncadatai

A bemutatott Rimaszombat-környéki gyűjtésekben egyedül a táncra utaló „vasvári” elnevezés mutat arra, hogy a Martinovics-dallam a felvételek idején, vagy az azt közvetlenül megelőző időszakban táncot kísérhetett. Ugyanakkor a zenészek a verbunk tánc esetleges korábbi hagyományának eltűnése után is megőrizhették a dallamot, illetve az táncfunkció nélkül is fennmaradhatott a térség hangszeres zenei hagyományában.

Ajnácskőn néhány nappal a hangszeres gyűjtés előtt, 1974. augusztus 20-án hangfelvétel nélkül táncfilmeztek, de a településhez tartozó verbunkot nem vettek fel.⁹⁹

⁹⁶ LAJOS Árpád: „A domaházi ivó”, *Néprajzi Közlemények* 5/3–4 (1960), 267–289., ide: 281–284.

⁹⁷ ERŐSS László: *Domaháza táncai és tánclete* (Kézírtatos összefoglaló, MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Akt. 751.), 10–13.. Lásd még Riskó Kata: „A domaházi hagyományörzés és a »vasvári verbunk«”, *Honismeret* 47/1 (2019. február), 21–26., ide: 22–23.

⁹⁸ Kiss *Népi verbunk-dallamainkról*, 286. Az ehhez tartozó lassút nem közölte, mivel az szerinte csunkult alakú.

⁹⁹ Ajnácskő (Gömör és Kis-Hont), gyűjtötte Quittner János et al., 1974. augusztus 20., MTA – BTK

Ennek fényében kérdés, hogy mennyire hiteles a kistáj hagyományörző csoportjának a következő évben bemutatott műsora. Az 1975-ös kalocsai folklórfesztiválon a Csemadok medvesalji parasztegyüttes karikázókkal és egy hosszabb ciklussal lépett föl, amihez a jegyzőkönyvben meg nem nevezett cigányzenekar játszott.¹⁰⁰ A nyitó vasvári verbunk felépítése – amely a Martinovics-dallam első feléből, a C-dallamból, a „Sárga szöget...”-dallamból és az E-frissből áll – összhangban van a korábbi népi gyűjtésekkel, bár a dallamváltozatok eltérnek. Szokatlan viszont, hogy a friss után a medvesaljiak éles váltással visszatértek a lassabb Martinovics-dallamhoz, amivel azután előadásukban csárdások váltakoztak. A filmfelvételtől derül ki, hogy a frissel záruló egységet egy pár – a jegyzőkönyv alapján valószínűleg a gömörpéterfalai Katyi István és lánya – táncolta páros vasváriként. A visszatérő Martinovics-nóta valójában a további párok bevonulását, majd az ő csárdásuk után a párok átrendeződését kísérte. Ezután megszakad a filmfelvétel, és csak hallatszik, hogy a Martinovics-dallamra és a „Sárga szöget...”-dallamra több pár táncol. Ha esetleg a színpadi megoldás ötletét az ajnácskői gyűjtés adta is, a tempóváltással újra és újra megszólaló lassú Martinovics ezúttal tehát elsősorban gyakorlati célt szolgált, a hosszabb, szerkesztett színpadi produkció egyes egységeit különítette el egymástól. 1979-ben, a Csemadok Zselizen rendezett Országos Népművészeti Fesztiválján Katyi István és felesége páros táncát csupán a „Sárga szöget...”-dallam és az E-friss kísérte,¹⁰¹ amelyek mint láttuk e térségben a páros vasvári jellemző dallamai.

A Rimaszombattól nyugatra fekvő Osgyánban és Nagydarócon gyűjtött Martinovics-dallamok a most vizsgált kistérségen belül is elkülönülnek. Egyes zenei vonásaik a városias változattípussal rokonok, ugyanakkor néptánchasználatukra is van példa. Ezek az adatok a nádudvari verbunkkal együtt arra figyelmeztetnek, hogy pusztán a zenei jellemzőkből nem következtethetünk a hagyományban betöltött szerepre. Osgyánban a muzikusok a vasvári tánchoz kapcsolták a Martinovics-dallamot.¹⁰² Illés László primást és két kísérőjét a gyűjtő olyan verbunkról kérdezte 1989-ben, amire táncoltak is a környéken. Illés a verbunk kifejezés alapján verbunkosra gondolt, és ennek megfelelő, a városi cigányzenében ismert 19. századi darabot idézett fel. Mikor zenésztársa a Martinovics-nótát kezdte játszani, határozottan állította, hogy az viszont „vasvári”, amire szintén táncoltak.

Zenatudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Ft. 870). A gyűjtés során a gömői Tajtin vettek fel „verbunk”, illetve a Nógrád megyei Fülekpüspökin „vasvári” verbunk táncot.

¹⁰⁰ Almágy, Gömörpéterfala, Dété (Gömör és Kis-Hont), előadta a Csemadok Medvesalji parasztegyüttes és egy cigányzenekar, gyűjtötte Martin György et al., 1975. július 25., MTA – BTK Zenatudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 3339, ZTI_Ft. 889. Kalocsán, a Duna Menti Folklórfesztiválon készült felvétel.

¹⁰¹ Gömörpéterfala (Gömör és Kis-Hont), táncolt Katyi István és felesége, gyűjtötte Borbély Jolán et al., 1979. június 9–10., MTA – BTK Zenatudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 4084A, ZTI_Ft. 1029. 11. sz. Zselizi fesztiválon készült felvétel.

¹⁰² Osgyán (Gömör és Kis-Hont), játszott Illés László primás (sz. 1925), Szabó Lajos kontrás (sz. 1928), Putnoki Dezső bőgős (sz. 1925), gyűjtötte Abonyi Attila et al., 1989. szeptember, MTA – BTK Zenatudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 5697B.



7. kottapélda. Pály Elek: Garabonciás diák. No. 14, Allegro, hegedűszólam

Előadásukban az erősen cifrázott, gyors tempójú Martinovics-dallamot a C-dallam, valamint a Járóka és a nádudvari Berkes Aladár felvételein hallott dallam követte, Illés László primás szerint nem volt hozzá friss.

Ez utóbbi dallamtípus (továbbiakban: F) vokális formában, „Boldogtalan az én sorsom” szöveggel jelen van Tóth István 1832 és 1843 között összeállított gyűjteményében. Szigligeti Ede *Liliomfi* című, 1849-ben bemutatott népszínművében „Sikolt, rikolt a sarkantyú” szöveggel szerepelt, ennek alapján jelent meg Füredi Mihály dalgyűjteményében, majd több 19. századi kötetben. A vokális változatnak számos népi adata ismert,¹⁰³ hangszeres változata Járóka, Berkes Aladár, Illés László felvételén és az alább bemutatandó nagydaróci verbunkokban is hallható. Utóbbiakhoz különösen közel áll egy korai hangszeres adat, amelyet az 1834-ben bemutatott *Garabonciás diák* című színmű Pály Elek által írt zenéjében, a mű fináléját megelőző táncban, egy az 1840-es évek csárdásait előlegező, mérsékelt tempójú szakaszt követő gyors részben fedezhetünk fel,¹⁰⁴ a módosítójelek szempontjából valószínűleg hibás lejegyzésben (7. kottapélda). Utóbbi dallam távolabbi rokona az ajnácskői Porteleki István verbunkja kapcsán tárgyalt E-dallam (6. kottapélda). Az Osgyánhoz közeli Nagydarócon született Balog Árpád cigányzenész tárogatós is beszélt a dallam tánc kísérelő szerepéről. Tari Lujza 1994-es gyűjtésén az akkor 50 éves muzsikusk megjegyezte, az általa vasvárinak nevezett Martinovics-dallamról, hogy az „verbunkos-féle”, elmondása szerint Nagydarócon szóló férfitáncként élt, amit a jó táncosok külön kértek a maguk számára a lagziban. Még 1980-ban is élt az az idős ember Nagydarócon, aki táncolt rá.¹⁰⁵ Balog Árpád elbeszélése utólag egészíti ki táncadattal Agócs Gergely korábbi, 1987-es és 1988-as nagydaróci gyűjtéseit, amelyek egyikén Balog is részt vett, de amelyeken a dallam használatára vonatkozó információt nem rögzítettek.¹⁰⁶

¹⁰³ Lásd az MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény Népzenei Típusrendjének 18.249.00 típusát.

¹⁰⁴ MUNKÁCSY János – PÁLY Elek: *Garabonciás diák*. Kézirat. OSZK Zeneműtár, Népsz. 290/a. Nr. 14, Allegro.

¹⁰⁵ Losonc (Nógrád), játszott Balog Árpád tárogatós (sz. 1944, Nagydaróc), gyűjtötte Tari Lujza, 1994. december 3., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_DAT 231B_0_30). Lásd TARI *Szlovákiai magyar népzene*, 127–129.

¹⁰⁶ Az Agócs Gergely saját kazettáiról átjátszott magnetofonszalagok vélhetően követik a nem mindig

Violin $\text{♩} = c. 136$

The image shows a violin score for a piece titled 'Vasvári'. The score is written in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a common time signature (C). The tempo is marked as '♩ = c. 136'. The score consists of ten staves of music. The first nine staves contain the main body of the piece, featuring a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and some triplet markings. The final staff contains a double bar line followed by two first endings, labeled '1.' and '2.', which lead to the end of the piece.

8. kottapélda. „Vasvári.” Játszotta Balog Gyula nagydaróci prímás és kísézője,
1988. május 14. ZTI_Mg 5663A. A szerző lejegyzése

E felvételekben közös, hogy a ciklus a Martinovics-dallamból, a lassúnak húzott F-dallamból és egy bizonyos műfrissből állt, az osgyáni adathoz hasonlóan sem a „Sárga szöget...”, sem az E-dallam nem hangzott el. Különösen az első felvételek azonban a hagyomány felejtését tükrözik. 1987-ben Balog Gyula primás és kontrás kétszer is az F-dallammal kezdte a ciklust, az ezt követő Martinovics-dallamnak először csupán első felét játszották, másodszer pillanatnyi leállással jutott a primás eszébe a folytatás, majd visszatért az F-dallamhoz. A harmadik felvételen csak a Martinovics-dallam hangzott el frissekkel. 1988 májusában Agócs a területen ismert „Amott van egy nagy ház...” kezdetű, az előző évben önmagában játszott, hallgatónak húzott ereszkedő népdal után arra kérte a muzsikusokat, hogy húzzák mellé a vasvárit; az ezt követő bizonytalanság – a zenészek először más dallamba kezdtek – a kapcsolódás szokatlanságát sejteti. A Martinovics-dallam után azonos tempóban játszották az F-et, majd kis szünet után frisseket. Ehhez hasonló ciklust játszott szabadabb, rubato előadásban Balog Árpád is 1994-ben. Elképzelhető, hogy a verbunk dallamainak ez volt itt az eredeti sorrendje (8. *kottapélda*).¹⁰⁷

A kései gyűjtések problémái

Az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején végzett gyűjtéseken a hagyományörző műsorok hatása és a hagyomány kopása egyaránt érződik, de a tény, hogy a dallamot e térségben még ekkor is több helyen rögzíteni tudták, megerősíti helyi hagyományának létét.¹⁰⁸ Az 1963-ban és az 1990-es években készült alsókálosai felvételek összehasonlítása a nagydaróci gyűjtésekhez hasonlóan jól mutatja, hogy a legújabb gyűjtésekben már olyannyira meghatározók e folyamatok, hogy az adatok – noha új adalékokkal is szolgálhatnak –bővebb információk híján óvatosan kezelendők.

Huszonhét évvel Sárosi Bálint felvétele után, Agócs Gergely 1990-es gyűjtésén helyi zenészek az 1937-ben Alsókálosán született Molnár Géza „Sandrik” vezetésével a „Sárga szöget...”-dallamot húzták vasváriként, lassúnak és frissnek. Páros és szóló verbunkot is kísérték a dallammal, ezért felmerül a kérdés, hogy nem a verbunk tancot kísérő szerepével függ-e össze, hogy a Martinovics-dallam ezúttal nem hangzott

pontosan datált gyűjtések időrendjét. „Vasvári verbunkos”, Nagydaróc (Nógrád), játszott Balog Gyula primás (sz. 1940), Balog Rudolf bőgős (sz. 1945), ezúttal hegedűkontrás, gyűjtötte Agócs Gergely, 1987. július, MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 5648A; Nagydaróc (Nógrád), 1988. május 14., ZTI_Mg 5663A; Nagydaróc (Nógrád), játszott Balog Gyula prim, Botos József brácsa, Balog Rudolf bőgő, Balog Árpád, tárogató, 1988, ZTI_Mg 5664.

¹⁰⁷ A pontosabban nem datált 1988-as felvételen Balog Gyula primás vezetésével az említett hallgatót követően csak a Martinovics-dallamot és a frisseket játszották.

¹⁰⁸ Ide sorolható a feledi Danyi László Martinovics-adata, valamint egy név szerint nem ismert balogfalai cimbalmos kissé akadozó előadása. Feled (Gömör és Kis-Hont), játszott Danyi László (sz. 1907), gyűjtötte Agócs Gergely, 1988. március 20., és Balogfala (Gömör és Kis-Hont), gyűjtötte Agócs Gergely, 1988. szeptember 11., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 5663B.

el.¹⁰⁹ Ezt a felvételt cáfolja egy 1991 júliusában készült felvétel,¹¹⁰ amelyen Molnár Géza „Sandrik” és kísérei a Martinovics-dallamot páros vasvárihoz játszották. A kissé nehézkesen előadott dallamváltozat közelebb áll ahhoz, amit a Csemadok parasztyegyüttese játszott, és ugyanúgy csak az első fele hangzott el. Ezt a C-dallam és a „Sárga szöget...” követte, amit az 1990-es gyűjtéshez hasonlóan előbb dúvóval kísérve, majd esztammal húztak.¹¹¹ Ez a késői adat az egyetlen a Martinovics-dallam tánckísérő szerepéről az alsókálósai zenészek felvételei közül, beleértve Sárosi első gyűjtését.

A következő hónapban¹¹² név szerint nem ismert zenészek „vasvári”-ként szokatlan, az eddigiek fényében igen heterogén és ezért hitelesnek nem tekinthető ciklust játszottak, amelyben a Martinovics-dallam első felét és a C-dallamot a „huszárverbunk” két sora, a Martinovics-dallam második fele, végül az F-dallam és a dúvóval kísért teljes, a C-dallamot is magában foglaló „Sárga szöget...” követte. Frissként a primás virtuozitását csillogtató „Csípd meg bogár”, az ehhez sosem csatlakozó, többször ismételt E-friss, valamint újból a „Sárga szöget...” következett, ezúttal esztam kísérettel.

Egy 1993-as felvételen viszont Sárosi 1963-as gyűjtéséhez hasonlóan újra Molnár László a primás, és a Martinovics-nóta e változata a második sor oktáváltásának köszönhető kitérésével egyértelműen közel áll az akkor felvett variánshoz, csak előadásmódja nehézkesebb, és Molnár is csak a dallam első felét játszotta. Ezután a C-dallam és a „Sárga szöget...”, végül az első gyűjtésen nem szereplő E-dallam következett először lassúként, majd a tempót és a kíséretmódot a dallam közben váltották frissre.¹¹³

¹⁰⁹ Alsókálós (Gömör és Kis-Hont), játszott Molnár Géza „Sandrik” primás (sz. 1937, Alsókálós), Molnár László primás (sz. 1921, Alsókálós, 1965-től rimaszombati lakos), Sörös Kálmán kontrás (sz. 1936, Szútor, 1953-tól rimaszombati lakos), Váradi András „Kis Bandi” bőgős (sz. 1932, Szútor, 1950-től rimaszombati lakos), gyűjtötte Agócs Gergely et al., 1990. október 6., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 5932-5933, ZTI_Ft. 1367. A felvételek Felsővályon készültek.

¹¹⁰ Az év januárjában két alsókálósai zenész, Molnár Géza primás – nemcsak a becenév hiánya, hanem életkora alapján sem azonos Molnár Géza „Sandrik”-kal –, és Molnár Kálmán brácsás csárdások és hallgatók mellett csak a Lajtha László 1950-es balassagyarmati gyűjtéséből „nógrádi verbunk”-ként ismert ugróst húzták. Alsókálós (Gömör és Kis-Hont), játszott Molnár Géza hegedű (sz. 1930), Molnár Kálmán brácsa (sz. 1924). gyűjtötte Agócs Gergely, 1991. január 25., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 6180A.

¹¹¹ Alsókálós (Gömör és Kis-Hont), játszott Molnár Géza „Sandrik” primás, Molnár Kálmán „Fekete” brácsás, (sz. 1924 Alsókálós), Molnár István bőgős (sz. 1975, Rimaszombat), táncolt Cselényi József (sz. 1932, Lőkös) és Mag Béláné Sebők Rozália (sz. 1947, Felsőrás), gyűjtötte Agócs Gergely et al., 1991. július 7., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 6128, ZTI_Ft. 1402.

¹¹² Alsókálós (Gömör és Kis-Hont), gyűjtötte Agócs Gergely et al., 1991. augusztus 28., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 6132.

¹¹³ Alsókálós (Gömör és Kis-Hont), játszott Molnár László primás, Molnár Géza „Sandrik” primás, Ján Radics „Suhánc” hegedűkontra, (sz. 1924, Alsókálós, rimaszombati lakos), Molnár Kálmán „Fekete” brácsás, Váradi András „Kis Bandi” bőgős, Danyi István „Csucskos” cimbalmos (sz. 1930, Rimaszék, rimaszombati lakos), gyűjtötte Agócs Gergely et al., 1993. június 21., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 6385. A felvétel Felsőráson készült.

Az 1963-as előadáshoz képest feltűnő, hogy az újabb felvételeken a Martinovics-dallamnak csak első fele szólalt meg, ami már a felejtés jele lehet, másrésztől viszont elhangzott a vasvárihoz több helyen hozzátartozó E-dallam. Mivel a vasvári jellegzetes frissei a repertoár részei voltak, elsősorban előadásmódbeli jelentősége lehet annak, hogy 1963-ban a C-dallamot, a későbbi gyűjtéseken a „Sárga szöget...”-dallamot, illetve az E-dallamot düvő kíséretes lassúnak és esztam kíséretes frissnek is játszották; ez a gyakorlat nem következetesen egy bizonyos dallamhoz kötődött. Tari Lujza 1997-es gyűjtésén a fiatal alsókálosi zenészekből álló banda – tagjai közül a legidősebb is csak 24 éves volt –, amelyben Molnár László két unokája is játszott, már nem ismerte a régi hagyományt, a vasvárit sem, és ezt közönségük sem kérte tőlük. Repertoárjuk népszerű magyarnótákból, csárdásokból és más tánczenéből állt.¹¹⁴

A Martinovics-nóta nyomai az észak-keleti vidéken

Két további, Abaúj-Torna, illetve Bereg megyei gyűjtés a Martinovics-dallamnak a nyelvterület északkeleti részén való fennmaradására utal. Az adatok töredékessége ellenére ez azért is különösen érdekes, mert a dallam 19. századi forrásai közül több mutatott a korábbi Szatmár, Szabolcs és – Sárospatakot tekintve – Zemplén vármegyére, a Bodrog vidékére, illetve Debrecen környékére, ahogy Martinovics Péter is a Kassától Debrecenig, illetve Szatmár megyéig kiterjedő területen működött. E népzenei gyűjtések, továbbá a korábban Szabolcs megyéhez tartozó Nádudvar néptáncadatai is annak tükröi, hogy a dallam nemcsak a 19. században kötődött szorosan ehhez a térséghez, hanem szervezettebben illeszkedett a zenei hagyományba és sokáig megőrizte népszerűségét.

Az általam talált, népi táncfunkcióban készült Martinovics-felvételek közül éppen a legkorábbi e területről, nem magyar etnikumtól származik. A Kassától keletre fekvő Győrken 1972 novemberében ruszinok táncoltak a Martinovics-nóta második felének egy távolabbi variánsára.¹¹⁵ Kidolgozása egyes részleteiben kifejezetten a magyar változatokkal rokon, máskor viszont a primás a magyar verbunkoktól idegen módon, például a harmadik dallamsorban egész ütemen át tartó, s talán a dallam egyes elemeit pótló tremolóval figurálta a dallamvázat. A csárdásnak és frissnek húzott, jóval elterjedtebb dallamok – a „Nem loptam én életembe” és a „Gyenge a nád” kezdetű magyar nóták szlovák nyelvű változatai – lényegében a magyarral azonos formában hangzottak el.

A Bereg megyei, szernyei Szálka Gábor hegedűs a népies műtáncra utaló „magyar verbunkos csárdásnak” nevezte a Martinovics-nóta általa előadott sajátos változatát 1988-ban. Bár előadása *tempo giusto* és nem is lassan húzta, megjegyezte, hogy frissebben kellett játszania a tánchoz. Nagydobronyban játszotta utoljára körülbelül

¹¹⁴ TARI Szlovákiai magyar népzene, 160–161.

¹¹⁵ Györke (Abaúj-Torna), gyűjtötte Martin György et al., 1972. november 26., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 2669 B, ZTI_Ft. 793.

1947-ben, amikor még táncolták férfiak, nőkkel, körben is, és lakodalom előtt az erre járt konyhatánccal próbálták ki a zenészeket. Szálka szerint előfordult, hogy szólót jártak a dallamra, ezt juhászok, csordások tudták legjobban. A gyűjtés kedvéért Szálka Gábor primás vezetésével gáti, szernyei és polgári zenészekből összeállt egy zenekar, s az ekkor készített némafilmen táncot is felvettek.¹¹⁶ Szálka a saját szavai szerint nem tudta jól a dallamot, 1901-ben született apja játszotta a bandájával, de ő már alig hallotta tőle. Egy alig két hónappal később készült másik felvételen valóban bizonytalanul kezdte, s ahogy utólag ő maga is észrevette, egy másik verbunkkal keverte.¹¹⁷

A 19. században széles körben elterjedt, különböző funkciókat betöltő Martinovics-dallam a 20. század első felében a városi cigányzenészek repertoárján is fennmaradt, és népzenei gyűjtéseken is rögzítették. A városi cigányzenészek adatai önálló, zeneileg körülhatárolható hagyományt képviselnek. A népzenei adatok olykor ennek a már rádióból is népszerűvé váló variánstípusnak a hatását tükrözik, de az északi népzenei dialektusterület egy részén a dallam – akár a népi verbunk kísérődallamaként, akár táncfunkcióhoz már nem kötődő hangszeres dallamként – a néphagyomány részének tekinthető. Erre utalnak táncadatai, népi neve, az adatközlő települések egymáshoz való közelsége és jellege. A néprajzi vonások részben a zenei jellemzőkkel is összekapcsolódnak, amennyiben ezen a területen a dallam sajátos változatokban élt, és bizonyos népi dallamokkal alkotott a kistájra jellemző zenei ciklust, másfelől viszont a városi hatások valószínűleg egy meglévő helyi tánc-hagyomány zenéjét befolyásolták. Egyes helyeken már az 1950–1960-as évekbeli gyűjtések is csak sejtetik azt, hogy a 19. században népszerű dallam itt nagyobb területen, viszonylag hosszabb ideig fennmaradt.

¹¹⁶ Szernye (Bereg), játszott Szálka Gábor (sz. 1926), gyűjtötte Felföldi László et al., 1988. november 19–20., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 5544B, ZTI_Mg 5545A-B, ZTI_Ft. 1328–1331. A jegyzőkönyvben nem rögzítették pontosan, hogy a filmre vett cigánytánc és magyar csárdás közül melyiket kíséri a dallam, de a primás korábbi közlése alapján vélhetően az utóbbit.

¹¹⁷ Gát (Bereg), játszott Szálka Gábor primás (sz. 1926, Szernye), Papp Károly kontrás (sz. 1933, Szernye), Papp Zoltán cimbalmos (sz. 1935, Nagydobrony), gyűjtötte Halmos Béla et al., 1989. január 8–9., MTA – BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény, ZTI_Mg 5594, ZTI_Ft. 1373–1374.

Melodic Variants, Melodic Cycles and Local Traditions Folk Music Data of the “Martinovics” Song

As a genre disseminated in practically all social strata, popular art songs played a particular role in nineteenth-century Hungary. Because of their roots in traditional music and their later impact on folk culture, popular songs were studied mainly from the perspective of ethnomusicology. Detailed examinations of certain songs could, however, serve different fields of musicology. By investigating the history of a single tune – namely, the problems regarding its origin, the role it played, and the melodic changes in relation to the various acquired functions – typical phenomena of Hungarian musical life can be revealed.

The so-called “Martinovics” song is particularly appropriate for a case study. Many of its notated musical sources, both vocal and instrumental, have been preserved from the nineteenth century and, due to the presence of the name of a historical personality in the title, further data can be found in textual sources. It has survived in the repertoire of twentieth-century urban Gypsy bands and in folk music alike, as documented in commercial discs and several ethnomusicological fieldworks. After the detailed examination of the nineteenth-century history of the melody published in a previous volume of *Zenetudományi Dolgozatok* [Musicological Studies] the first part of this study presents some new results on the subject, while the second part discusses the twentieth-century sources. In the repertoire of urban Gypsy musicians, a musically defined, independent tradition of the melody can be demonstrated. Its influence is reflected in some folk music data, but in a certain region the tune represents a part of the folk tradition in a strict sense, which is indicated by the proximity and character of the settlements where the tune survived, a local name of the tune, some dance data, and the specific melodic variants and melodic cycles collected in the area. On the basis of the simultaneous analysis of the diverse sources, this study aims a comprehensive overview of the history of the tune.